

ПСИХОЛОГІЯ. СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА. РОБОТА З ОБДАРОВАНИМИ ДІТЬМИ

УДК 159.923-053.6

Олена ДЕМЧУК,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної психології та психодіагностики
Рівненського державного гуманітарного університету

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми життєвої компетентності особистості в контексті концепції життєтворчості. Розглянуто структуру поняття, чинники, детермінанти, вікові й психологічні особливості становлення життєвої компетентності.

Ключові слова: життєва компетентність, суб'єкт, професійна підготовка, компетентний, компетентність, самоактуалізація, життєтворчість, особистість.

В статті осуществлен теоретический анализ проблемы жизненной компетентности личности в контексте концепции жизнетворчества. Рассмотрена структура понятия, факторы, детерминанты, возрастные и психологические особенности становления жизненной компетентности.

Ключевые слова: жизненная компетентность, субъект, профессиональная подготовка, компетентный, компетентность, самоактуализация, жизнетворчество, личность.

The article is a theoretical analysis of vital competence of personality in the context of the concept of life creation. The structure of concepts, factors, determinants, age and psychological peculiarities of everyday competence.

Key words: life competence, the subject, professional training, competent, competency, selfactualization, life creation, personality.

Постановка проблеми. Особливості реалізації на практиці вершинних проявів особистості, зокрема відповідальності, свідомості, духовності та творчого потенціалу особистості, визначаються і розробляються новим психологічним напрямом

– психологією життя, що ґрунтується на парадигмі життєтворчості. За такого підходу особистість розглядається як суб'єкт життєтворчості, який творчо розробляє та здійснює свій особистий життєвий проект, а також відповідає за свою долю.

Основними напрямками психології життя є: дослідження першооснови індивідуального існування людини як прояву її соціального буття; розкриття психологічних механізмів індивідуального життєздійснення; вивчення шляхів досягнення повноти й цілісності індивідуального буття, умови набуття особистісного статусу суб'єкта життєтворчості [2, с. 5].

Зважаючи на вищевикладене, звернемося до розгляду провідних засад психології життєтворчості та визначення контексту поняття «життєва компетентність особистості» серед положень означеного наукового напрямку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед психологічних напрямів розробки життєвої проблематики варто відзначити: концепцію життєвих прагнень (Ш. Бюлер); теорію тематичної структуралізації життя (К. Левін); теорію особистості як суб'єкта життя (С. Рубінштейн); концепцію саморозвитку особистості (Г. Костюк); теорії розвитку особистості протягом життя (О. Головаха, О. Кронік, Е. Anatarella, Т. Holmes, R. Rahe); психологію життєвого світу особистості (Т. Титаренко); психологію життєвого шляху особистості (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьев, Е. Еріксон, Г. Крайг, Л. Кулешова, Н. Логінова, М. Рибніков, С. Рубінштейн, Г. Томе та ін.); психологію часу особистості (К. Абульханова-Славська, Т. Березіна, О. Головаха, В. Ковальов, О. Кронік, Б. Цуканов, К. Левін, J. Nuttin, L. Frank); психологію автобіографічної пам'яті (В. Нуркова, В. Ross, E. Salamas)

та людської долі (В. Дружинін, Л. Коган, В. Панок, Ж. Піаже, Л. Уманець, А. Bruhl, L. Sondi); психологію життєвої програми особистості (І. Мартинюк, Н. Соболева, Л. Сохань); дослідження самоактуалізації в контексті життєвого шляху (Є. Вахромов); психологію творчої активності особистості (Д. Богоявленська, О. Матюшкін, В. Моляко, Я. Пономарьов та ін.) і життєвого шляху як творчого акту (Є. Варламова, Ю. Михайлова) та ін. [2, с. 16].

Сучасні уявлення про життя людини у вітчизняній психології спираються на ідеї Б. Ананьєва про розвиток індивіда упродовж життя, біографічний метод, запропонований Н. Логіною, працю «Людина та світ» С. Рубінштейна, а також наукові дослідження К. Абульханової-Славської, Л. Анцифорової, І. Джидар'ян та ін.

Творча спрямованість особистості сприяє цілісному розвитку можливостей людини й виявляється найбільш продуктивною позицією, що збагачує широкий спектр його проявів – професійних, соціальних, комунікативних, побутових тощо. Зазначимо, що в загальній психології задля позначення такої спрямованості вже пропонувалося використовувати категорії «життєвої творчості» (Ф. Василюк) або «життєтворчості» (Д. Леонт'єв, І. Махров, Л. Сохань, С. Степанов та ін.), «творчої життєвої стратегії» (О. Васильєва, О. Демченко), «повсякденної» (або «домашньої») творчості (В. Моляко).

Теоретичні й прикладні аспекти проблеми життєтворчості тісно пов'язані з поняттям творчої особистості, її саморозвитку (Г. Костюк та ін.), самореалізації (Л. Коростильова, Н. Сарджвеладзе та ін.), самоактуалізації (А. Маслоу та ін.), саморегуляції, особистого зростання (Н. Бітянова, В. Козлов, К. Роджерс та ін.) та є предметом дослідження як академічного психологічного напрямку (Н. Ануфрієва, О. Донченко, Г. Несен, Л. Сохань, А. Сухоруков, Т. Титаренко, В. Шинкарук, В. Ямницький та ін.), так і новітніх підходів до вивчення закономірностей внутрішнього світу людини (Є. Варламова, С. Степанов, І. Семенов та ін.) [8, с. 6].

Життєтворчість виявляє себе у найрізноманітніших аспектах психічного життя, а саме: в діяльності (К. Абульханова-Славська, О. Тихомиров), дії (А. Запорожець, В. Зінченко), мисленні (Я. Пономарьов, О. Тихомиров), мотивації (В. Асєєв, Л. Божович, Д. Ельконін, М. Лісіна), активності (Д. Богоявленська, В. Петровський), цілеутворенні (К. Абульханова-Славська, В. Пушкін, О. Тихомиров) [8, с. 20].

Принцип життєтворчості передбачає, що предметом творчості стає не тільки зовнішній, а й внутрішній світ людини, коли вона буде власне життя відповідно до певного морального позитивного задуму, що має особистісний смисл, котрий, у кінцевому підсумку, збігається із загальнолюдським. При цьому загальнолюдське не є нормативним взірцем, ідеалом чи ідолом, навпаки, воно виростає з індивідуально-своєрідного як результат творчих зусиль, креативної активності конкретних людей [8, с. 15].

Проблема життєтворчості також є предметом широких досліджень одного з новітніх напрямів пізнання людини та оточуючого світу – рефлексивно-гуманістичної психології співтворчості (Є. Варламова, М. Єгорова, Г. Катрич, Є. Кремер, Н. Ковальова, О. Поліщук, Г. Похмелкіна, О. Расятніков, С. Степанов, І. Семенов, А. Сухоруков,

Д. Склизьков та ін.), предмет якої може бути визначено як зв'язок рефлексивних і творчих процесів. Провідними засадами означеного напрямку є: обґрунтування положень стосовно того, що джерелом творчого мислення виступає цілісна особистість; виокремлення значущості в процесах життєтворчості й самоактуалізації людини, їх рефлексивно-сміслової обумовленості; уявлення щодо унікальності людини як базису її особистісної й життєвої продуктивності (І. Семенов, С. Степанов) [5, с. 17].

Метою статті є теоретичне обґрунтування поняття життєвої компетентності особистості в контексті концепції життєтворчості.

Виходячи із мети статті, її **основними завданнями** є:

- перегляд теоретичних підходів до вивчення життєвої компетентності особистості;
- виявлення позитивних тенденцій, внесення корективів.

Виклад основного матеріалу. Життєтворчість – особливий тип життєдіяльності, за яким кожна мить життя є творчим актом, потенційною інновацією в будь-якій сфері життя людини та культури, що забезпечується та одночасно результується унікальністю людини. Життєтворчість як життєва стратегія стає можливою за умов зміни циклів актуалізації та потенціалізації, що відбуваються не поступово, а одночасно, тобто коли цикли нарощування та втілення творчого потенціалу є ніби вкладеними один в один, що спрямовано на постійну реалізацію та розвиток духовних потреб людини, що є принципово невичерпними, її прагнення до самоактуалізації. Прагнення до духовних цінностей надає людині безмежного простору для життєтворчості, сприяє «фізичному й культурному безсмерттю». Культивуючи духовні й творчі потреби за рахунок задоволення їх у творчому зусиллі, людина лавиноподібно, експоненційно примножує творчий потенціал та екзистенційні основи життя [5].

Життєтворчість проявляється як у зовнішній, так і внутрішній сферах. На думку І. Семенова й С. Степанова, у внутрішньоособистісній сфері людини, її самовідносинах життєтворчість виявляється у формі саморозвитку – культивування власної унікальності всіх рівнів шляхом розширення власних можливостей, які обмежені лише ступенем зусилля, що прикладається. У соціальній сфері взаємодії вона виявляється у формі соціотворчості – спілкування, творчої взаємодії, що культивує взаємну унікальність людей як суб'єктів соціогенезу. У сфері відносин людини з культурою життєтворчість виявляється у формі культуротворчості, коли людина набуває якостей суб'єкта культури, створює її матеріальні та духовні цінності, тобто забезпечує культурогенез.

Відповідно до описаних уявлень, якщо представити психоенергетичні ресурси людини у формі певної цілісності життєтворчості, провідні онтологічні якості, які, на думку С. Степанова і Є. Кремера, визначають рефлексивно-інноваційний потенціал людини, набувають такого змісту: унікальність – якісна характеристика життєтворчості – ступінь перетворення людини в культурний феномен; парадоксальність – ступінь суперечливості різних планів життєтворчості; відкритість – відцентрова характеристика означеної цілісності, що дозволяє людині активно взаємодіяти з навколишнім світом,

культивувати співтворчі відносини з ним, залучати навколишні ресурси у сферу власної життєтворчості; надлишковість – доцентрова характеристика, покликана забезпечити утримання суперечливого різноманіття контекстів життя людини у гармонії [5, с. 156-158].

Здібності, які стосуються життєтворчості, передбачають здатність людини орієнтуватися в життєвих ситуаціях, реалістично їх оцінювати, робити вибір, що забезпечує успіх; обирати найбільш досконалі способи вирішення тих чи інших життєвих завдань; уміння “прораховувати” наслідки рішень та дій у ситуаціях підвищеного ризику; будувати свої стосунки з іншими людьми; виводити себе зі стану психічного напруження та стресу.

У розвитку цих здатностей, поряд із само-рефлексією, особливу роль відіграє особистий життєвий досвід, активна та багатогранна реальна життєдіяльність особистості, її вчинки, індивідуальна поведінка. Саме реальний життєвий процес визначає міру індивідуальних можливостей і з урахуванням цієї міри особистість має змогу проєктувати для себе або досягнення вершин на життєвому шляху, або відмову від того, на що немає здібностей, сил, можливостей [5, с. 317].

У загальних межах напряму рефлексивної психології співтворчості А. Сухоруковим було здійснено самостійне дослідження життєтворчості як психологічної категорії. Психолог підкреслює, що категорія «життєтворчість» сприяє подальшому розвитку дослідження творчості як інтегральної характеристики життєвих проявів особистості [6]. Він зауважує, що на загальнопсихологічному рівні «життєтворчість» необхідно розглядати як особливу спрямованість розвитку зрілої, адаптованої особистості.

Необхідність дослідження цих закономірностей визначає напрям дослідження життєтворчості, яку А. Сухоруков розглядає як творчість людини в галузі психологічних утворень і процесів, з якими пов'язана цілісність її життя. Критерій життєтворчості, на думку автора, може бути лише інтегральним. Життєтворчість як «творення життя» – це творчість у трьох іпостасях: продуктивній (результати активності особистості); суб'єктивній (розвиток суб'єктного світу особистості) та соціальній (відображення в життєвих світах інших людей). Саме інтеграція трьох вищезначених іпостасей закладає цілісність творчості особистості, перетворює її на життєтворчість [6, с. 19]. За даними психологічного аналізу, провідний зміст цієї категорії є результатом більш узагальненого розуміння творчості, який відбиває його визнання як обраної життєвої позиції особистості. Перетворення творчості в центральну цінність власного життя виводить особистість до царини особливих, інтегральних закономірностей, які потребують спеціального дослідження. Найбільш цілісно ці закономірності, вважає вчений, виявляють себе в динаміці смислової сфери особистості [6].

Ідея життєтворчості є провідною для сучасної соціальної філософії, психології, педагогічної теорії. Життєтворчість – це не лише шлях до саморозвитку через цілепокладання, самопрограмування й конструювання певної системи соціальних статусів. Вона не зводиться до прагнення всебічного аналізу й синтезу, системно-структурного відображення дійсності та її свідомого перетворення [8, с. 14].

Як зазначає І. Єрмаков, у контексті педагогіки життєтворчість – це особлива, вища форма виявлення творчої природи людини. Вона сприяє самостійному творчому вибору особистістю стратегії життя, розробці життєвих планів і програм, вибору та використанню засобів, необхідних для реалізації її індивідуального життєвого проєкту.

На думку М. Степаненко, у педагогічній теорії поняття «життєва компетентність особистості» почало розроблятися у зв'язку з новим розумінням стратегічної спрямованості освітньої діяльності, що знайшло втілення у концепції компетентісно орієнтованої освіти, яка для подальшого розвитку потребує філософського обґрунтування і залучення теоретико-методологічних доробок психологічної й соціологічної науки [4, с. 10].

Серед найважливіших доробок психологічної науки для міждисциплінарних досліджень життєвої компетентності особистості варто виокремити: концептуальне оформлення й теоретичний опис проблеми життєтворчості, здійснене науковою школою життєтворчості Л. Сохань, результати діяльності якої вже впроваджено в практичну педагогічну діяльність; концепцію життєтворчості Д. Леонт'єва, що наслідує традиції екзистенціального психоаналізу; «Я»-концепцію в її різноманітних теоретичних формах експлікації (концепції інтегральної індивідуальності В. Мерліна, метаіндивідуального світу наукової школи Л. Дорфмана), яка може бути важливим теоретико-методологічним знаряддям і для визначення структури життєвої компетентності особистості та механізмів і засобів її формування і розвитку; розробку в соціальній психології проблемного поля індивідуального стилю діяльності, що інтегрує ідеї Л. Виготського, О. Леонт'єва, П. Гальперіна, Б. Теплова, В. Мерліна [4, с. 10].

У межах соціально-психологічної концепції життєтворчості відповідно використовуються такі категорії психології життя, як: картина життя, життєвий шлях, життєвий світ, життєвий простір, життєві стратегії, стиль життя, життєвий проєкт тощо. Одним із провідних компонентів життєтворчості є життєва компетентність особистості, що в сучасній психології розглядається здебільшого як сукупність знань життєвих законів, умінь їх застосовувати у власному житті та неповторного індивідуального досвіду.

Вагоме місце у концепції посідає поняття життєтворчого потенціалу, що розуміється як складне утворення, яке охоплює:

- ціннісно-сміслові орієнтири особистості (смісложиттєві цілі, цінності, пріоритети);
- життєву компетентність (знання, вміння, набутий досвід);
- талант життєтворчості як здатність особистості творчо торувати свій життєвий шлях (добре орієнтуватися в нестандартних життєвих обставинах, обирати неординарні рішення у складних життєвих ситуаціях, знаходити вихід із кризових ситуацій, розв'язувати життєві проблеми і колізії);
- емоційний та вольовий енергетичний потенціал особистості (оптимістичне чи песимістичне бачення дійсності та свого життя, активне чи пасивне ставлення до життя, запас «упертості духу» і вольової міцності, які забезпечують стійкість особистості у важких життєвих обставинах) [8, с. 16].

Л. Сохань трактує компетентність, що ґрунтується на знаннях, досвіді, цінностях, як здатність людини вирішувати життєві проблеми. Власне, компетентною вважається людина життєздатна, авторитетна в тій чи іншій сфері діяльності. Однак це поняття може бути продуктивно використане стосовно життя як цілісності. В такому разі воно трансформується в поняття «життєва компетентність», тобто компетентність, що належить не до якоїсь певної сфери діяльності, а до життя загалом, до життєдіяльності, життєтворчості, коли мистецтво жити є втіленням життєвої компетентності особистості як режисера і актора своєї долі [3, с. 9].

Формування життєвої компетентності неможливе без пошуку втраченого (або обмеженого чи ненабутого) смислу буття (В. Франкл). Допомогти людині знайти те, заради кого або чого жити, – означає, що потреби в самореалізації знайдуть своє русло в необхідній формі активності й не лише наповнять радістю існування, а й допоможуть розвинути необхідні уміння та здібності для розв'язання інших важливих задач [7, с. 57].

І. Єрмаков вважає, що творчість життя – це найкращий спосіб збагачення власного життєвого світу за рахунок внутрішніх компонент, можливість освоєння психологічного часу і простору, відновлення втрачених чи нерозвинутих життєвих перспектив. Автор зазначає, що в процесі творчості життя найповніше розкриваються природа і цінність компетентності, в якій, як у дзеркалі, відбиваються когнітивні, операційно-технологічні, мотиваційні, етичні, соціальні й поведінкові аспекти [1, с. 140].

І. Єрмаков, наголошуючи на взаємопроникненні процесів самоактуалізації та життєтворчості, зазначає, що самоактуалізація – це процес актуалізації людиною власних потенціалів та використання їх як засобів реалізації смислу життя, як усвідомлення та прийняття (інтеграція до «Я»-концепції) раніше неусвідомлюваних власних можливостей та психічних змістів (думок, почуттів, моделей поведінки, властивостей, здібностей – як суб'єктивно приємних, так і суб'єктивно неприємних, як соціально схвалюваних, так і соціально несхвалюваних). Відповідно до міри актуалізації такі змісти стають психологічними ресурсами, доступними свідомому вольовому контролю та використанню суб'єктом.

Узагальнення наведених положень дозволило авторіві дійти висновку, що життєву компетентність можна розглядати як компетентність у мистецтві життєтворчості [1, с. 185].

На нашу думку, складність та поліструктурність поняття життєвої компетентності найбільш послідовно представлено у концепції розвитку життєтворчої активності особистості В. Ямницького. Розглядаючи цілісність прояву процесу життєтворчості особистості за лінією «внутрішній – зовнішній світ», який забезпечується комплексом особистісних властивостей життєтворчості («здібності до життєтворчості», «спрямованість розвитку», «життєва позиція», «життєтворчий потенціал»), автор зауважує, що адекватність зовнішніх проявів життєтворчості забезпечується внутрішніми властивостями особистості, а саме: розвинутою свідомістю й само-

свідомістю, здатністю до рефлексії й саморефлексії, інтернальністю, ціннісно-смысловими орієнтирами – орієнтацією на духовні цінності, саморозвиток, самоактуалізацію; розвиненим емоційним та вольовим потенціалом, стійкістю особистості; креативністю тощо.

Висновки. Спираючись на вищевикладене, варто зауважити, що провідною серед особистісних властивостей життєтворчості на рівні зовнішніх проявів вважаємо життєву компетентність (знання, вміння, набутий досвід), тобто знання життя та його законів, уміння орієнтуватися в нестандартних життєвих ситуаціях, реалістично їх оцінювати, уміння гідно виходити зі складних життєвих ситуацій, розв'язувати життєві проблеми та колізії, робити вибір, що забезпечує успіх; обирати найбільш досконалий спосіб вирішення тих чи інших життєвих завдань; «уміти вираховувати» наслідки рішень та дій у ситуаціях підвищеного ризику; будувати свої стосунки з іншими людьми; виводити себе зі стану психічного напруження, стресу, здатності планувати, регулювати та аналізувати свої дії та вчинки адекватно власним життєвим цілям та цінностям, почуття відповідальності [8, с. 32].

Окресливши межі аналізу та розуміння предмета нашого дослідження, зазначимо, що в концепції життєтворчості поняття життєвої компетентності спеціально не розроблялося, а тому потребує подальшого детального розгляду та дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Життєва компетентність особистості: від теорії до практики : наук.- метод. посіб. / за ред. І. Г. Єрмакова. – Запоріжжя : ЦентрІон, 2005. – 640 с.
2. Мистецтво життєтворчості особистості : наук.-метод. посіб. : у 2 ч. Ч. 1. Теорія і технологія життєтворчості / ред. рада : В. М. Доній, Г. М. Несен, Л. В. Сохань та ін. – К., 1997. – 392 с.
3. Сохань Л. В. Життєтворчість як мистецтво життя / Л. В. Сохань // Психологія і педагогіка життєтворчості. – К., 1996. – С. 156 – 167.
4. Степаненко М. Д. Життєва компетентність особистості: концептуальні засади та соціальні виміри : дис. ... канд. філос. наук : 19.00.03 / Михайло Дмитрович Степаненко. – Харків, 2006.
5. Степанов С. Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций / С. Ю. Степанов. – М., 2000.
6. Сухоруков А. С. Жизнетворчество личности в динамике ее смысловой системы : дисс. ... канд. психол. наук / А. С. Сухоруков. – М., 1997. – 150 с.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / В. Франкл ; общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
8. Ямницький В. М. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент : монографія / В. М. Ямницький ; АПН України ; Півден. наук. цент ; Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. – Одеса : ПНЦ АПН України, 2006. – 362 с. : іл.

Дата надходження до редакції: 07.09.2015 р.